

СТОРИНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 94 (477):903'15

Анатолій Островець (Одеса)

ГРЕБЕННИКОВ Ю.С. КИММЕРИЙЦЫ И СКИФЫ СТЕПНОГО ПОБУЖЬЯ (IX-III вв. до н.э.). – Николаев: ИА НАНУ, 2008. – 192 с.: розширена рецензія та коментарі

Вітчизняна наука досягла значних успіхів у вивченні історії киммерійців та скифів. Але специфіку цих культур в окремих регіонах досліджено нерівномірно. Не дивлячись на те, що на теренах Степового Побужжя поселення, курганні та безкурганні могильники, а також випадкові знахідки IX-III ст. до н.е. почали вивчатися ще з XIX ст., все ж ця територія довгий час залишалася «білою плямою» на археологічній мапі України. Узагальнюючого монографічного дослідження до цього часу не було написано. Заповнити цю прогалину зробив спробу миколаївський дослідник Юрій Спиридонович Гребенніков.

Монографія (рис. 1) складається із вступу, 4-х розділів, висновків, ілюстрацій та бібліографії. У «Вступі» (с. 5-8) розглядаються природні особливості Степового Побужжя та коротка історія вивчення пам'яток IX-III ст. до н.е.

На жаль, дослідник чітко не окреслює географічних меж, не визначає північних, східних, й особливо західних кордонів дослідження. Якщо судити за схематичними мапами (рис. 2, 4-5) та використаними в роботі матеріалами, поняття «Степове Побужжя» у автора є тотожним «Миколаївщина», території, що входить до сучасної Миколаївської області. На нашу думку, «Степове Побужжя» є термін історико-географічний, який входить складовою частиною у більш широке поняття – Північне Причорномор'я [1]. У межах регіону виокремлюються мікрорегіони та райони – Подунав'я, Подністров'я, Потилігулля, Побужжя, Подніпров'я тощо [2]. Межі Північного Причорномор'я та його окремих частин, в залежності від кліматичних умов та

історичних обставин, змінювалися як у просторі, так й у часі. У скифо-античний час на заході територія Нижнього Побужжя частково співпадала з територією Ольвійського полісу, доходила в окремі періоди до Потилігулля та сучасної Одеси [3]. На жаль, степова частина Березансько-Дністровського міжліманя з точки зору киммеро- та скифознавства з об'єктивних (мала кількість новобудовних досліджень) та суб'єктивних причин вивчена ще недостатньо. Киммерійські та скифські старожитності району репрезентуються головним чином випадковими знахідками. З іншого боку, район басейну р. Інгулець має більше підстав відноситися до Нижнього Подніпров'я, ніж до Степового Побужжя.

Хоча у монографії немає рубрикації, але із змісту витікає, що дослідник поділяє історіографію на 4 періоди: 1) кінець XVIII-XIX ст.; 2) перша половина XX ст.; 3) 50-60 рр. XX ст.; 4) 70-90 рр. XX ст.

У першому розділі «Передскифський період у Степовому Побужжі (IX – перша половина VII ст. до н.е.)» (с. 9-25) автор аналізує археологічні пам'ятки цього часу, зазначаючи, що вони репрезентуються *лише* підкурганними похованнями. Вибірка невелика – 42 поховання, більш чи менш рівномірно розпорошені по досліджуваній території. Ще меншою є кількість поховань, що датуються безпосередньо передколонізаційним часом (рис. 2). Приблизно така ж картина спостерігається й у степах на захід від Південного Бугу [4]. Проаналізувавши поховальний обряд та інвентар поховань, автор зробив важливі висновки щодо складу, господарчої діяльності та рівня соціальної диференціації населення

Степового Побужжя у передскіфський час. На думку Ю. Гребеннікова, у формуванні населення Степового Побужжя у IX – першій половині VII ст. до н.е. приймали участь два компоненти – місцевий, для якого характерними є підбійні могильні споруди, скорчений стан похованих і східна орієнтація, та пришлий, який вирізняється витягнутим трупопокладенням із західною орієнтацією. Єдиною формою господарчої діяльності населення було слабко диференційоване кочове скотарство. Висновок в основному співпадає з висновками фахівців з історії бронзового віку [5] та грецької колонізації краю [6]. Ми ж звертаємо увагу на *повну* відсутність поховань пізніх киммерійців у районі майбутньої Ольвії. Зате у самій Ольвії в якості кнехта було використано киммерійську антропоморфну стелу (рис. 3) [7].

Цікавим, але дискусійним, є другий розділ «Ранній період скіфської історії регіону» (VI-V ст. до н.е.)» (с. 27-54). Увесь масив археологічних пам'яток автор розподіляє на ранні (VII-V ст. до н.е.) та пізні (кінець V – початок III ст. до н.е.). Для раннього часу Ю. Гребенніков виокремлює дві локальні групи: степову та приольвійську (рис. 3).

Дослідник вперше дає докладну характеристику скіфським пам'яткам Степового Побужжя першої хронологічної групи. За даними автора, у зазначеному районі зараз відомо біля 60 ранніх поховань. Але лише одне з них у низинах Інгульця (с. Лиманці-2, кург. 9) датується першою половиною VI ст. до н.е. Всі інші відносяться до кінця VI – середини V ст. до н.е.

Як вже зазначалося вище, весь масив пам'яток Ю. Гребенніков поділяє на два локальні варіанти: степовий та привольвійський. Дослідник детально характеризує поховальний обряд степового варіанту, зазначаючи, що він у головних рисах відповідає ранньоскіфському поховальному обряду на інших територіях. До рідкісного типу відноситься двокамерна гробниця на кшталт катакомби в кургані 50 біля с. Нововасилівка (рис. 4, 14). Її побудовано на рівні давньої денної поверхні із вертикально вкопаних у ґрунт вапнякових плит й обкладено такими ж плитами по периме-

тру. Нажаль, поховання було пограбоване ще в давнину. За знахідками в заповненні фрагмента кіліка, автор датує комплекс першою половиною V ст. до н.е.

Важливим є спостереження Ю. Гребеннікова щодо статевого та соціального стану похованих скіфів у степовій групі. З'ясувалося, що в більшості випадків вони належать чоловікам-воїнам. Винятком є лише поховання в курганах 6 та 7 біля с. Кам'яна Балка, що належали чоловіку, жінці та підлітку. На думку автора монографії, тут була похована сім'я.

Більш проблематичним є виокремлення приольвійської групи пам'яток (17 поховань). До скіфських автор відносить могильники біля сіл Солончаки (Аджиголь) та Матросівка, хоч і зазначає значну відмінність їх поховального обряду від власне скіфського.

Далі автор монографії детально аналізує поховальний реманент: залишки лука, наконечники стріл, мечі та кинджали, ножі, списи, захисний облаштунок, кінське спорядження, кам'яну антропоморфну скульптуру, дзеркала, ліпну та античну кераміку тощо. Загалом, опис та датування артефактів не викликають сумнівів.

Значний масив нового археологічного матеріалу вводиться до обігу і в третьому розділі монографії «Степове Побужжя наприкінці V – на початку III ст. до н.е.» (с. 57-107). На даний час кількість скіфських зафіксованих пам'яток цієї хронологічної групи перевищує 250, але автор використовує вибірку в 250 поховань із 121 кургану. Ю. Гребенніков детально описує топографію, дає характеристику поховань та інвентарю, зазначаючи, що скіфських курганів IV-III ст. до н.е. в безпосередній близькості від Ольвії не зафіксовано (рис. 5). Подібна картина спостерігається і в перші століття н.е., коли сарматські поховання, за деякими винятками [8], концентруються поза кордонами Ольвійської держави [9]. На думку дослідників, між Ольвією та номадами існували якісь форми домовленості, за якими кочовики без гострої необхідності не порушували кордони держави.

Автор зазначає, що в цілому поховальний обряд скіфів Побужжя відповідає по-

ховальному обряду інших груп пам'яток степової Скіфії. В той же час фіксується значно більше використання каменю при спорудженні кrepid та закладів у катакомбах, посилення античного впливу при облаштуванні могил. Докладним є й опис реманенту. Дослідник спростовує усталену думку про те, що нібито чим ближче до Ольвії розташовується поховання, тим більше античного імпорту у нього клалося. На його думку, основну роль тут відігравав майновий та соціальний стан похованого.

Позитивним у монографії є те, що при аналізі поховального обряду та інвентарю, Ю Гребенніков використовує окремі *елементи* структурно-семіотичного підходу. Такий підхід є виправданим. Пам'ятки матеріальної культури, особливо в системі поховальних обрядів, діють як засоби збереження і передавання складного комплексу інформації. Виокремлюються утилітарний, знаковий, міфологічний, естетичний та інші аспекти. Тільки поліфункціональна природа побутових речей робить їх фактором власно людської культури [10]. «Суттєвим, реальним є лише те, що сакралізоване, а сакралізованим є лише те, що становить частину космосу, походить із нього. Тільки у сакралізованому світі відомі правила його організації, що відносяться до структури простору та часу. Поза ним – хаос, царина випадковостей» [11]. У контексті поховального обряду артефакт є «пізнавальним знаком», за допомогою якого померлого могли «розпізнати» у царині мертвих [12]. У традиційних культурах існувало велике різноманіття інсигній, за допомогою яких визначалася приналежність тієї чи іншої особи до військової, суспільної чи релігійної влади. Подібні знаки складають значну частину соціокоду традиційних культур, котрі мали забезпечити життєдіяльність соціального організму, сприйняття й передавання інформації від попередніх до майбутніх поколінь [13].

Про наявність у скіфів подібних «знаків», свідчать як письмові джерела, так і археологічні знахідки [14]. З огляду на значну мілітаризацію суспільства, до інсигній влади у скіфів належала зброя. Вона мала полярну символіку, що зводилася до протиставлення життя-смерть [15]. Зброя

була атрибутом богів і царів-воїнів [16].

До сакральних речей з протилежними властивостями, а також одним із головних знарядь шаманської діяльності у традиційних суспільствах відносилися лук і стріли. У системі поховального обряду вони були символом приналежності до військової касты, однією із інсигній вищої влади. Лук та Життя були омонімами – ΒΙΟΣ. За словами Геракліта Ефеського, «ім'я луку – життя, а справа його – смерть» [17]. Меч був маркером світового дерева, світової вісі, символом відродження [18].

Хоч лук займав важливе місце у віруваннях номадів [19], залишки цього виду зброї рідко зустрічаються у скіфських могилах. Рідкість знахідок луків у стародавніх похованнях, потрібно розглядати як свідчення передавання їх у спадок [20]. До залишків лука з обмовками Ю. Гребенніков відносить кістяний артефакт із поховання 1 кургану 4 біля с. Бузьке (с. 39, рис. 12, 16). Дослідник не визначає типу тварини. На нашу думку, тут ми маємо справу зі спробою відтворити образ «вухастого грифона», що побутовував у VI-V ст. до н.е. [21].

У багатьох скіфських похованнях Побужжя знаходять наконечники стріл. Деякі з них знаходилися у сагайдаках, інші – кинуті у могили у якості апотропеїв (с. 39-40; 79-80, 82-84) [22]. Дослідник пропонує цікаву гіпотезу про те, що у деяких випадках подібні артефакти могли виконувати роль «оболу Харона». З огляду на знахідку в кургані 4 біля с. Ковалівка 2, у спеціальному заглибленні двох «дельфінчиків» [23], а також істрійських монет у скіфських могилах Нижнього Подунав'я [24]. Таке припущення має вагомий підстави [25]. Хоч за грецьким ритуалом плату за перевіз через «річку смерті» потрібно було класти до рота покійника, але реальна практика була більш різноманітною [26]. Розглядаючи проблему наявності у скіфському обряді ідеї «оболу Харона», слід також враховувати знахідки у могилах мушель типу Saugi (с. 170, рис. 38, 9), які у первісних суспільствах виконували роль грошей [27].

Ю. Гребенніков фіксує значну кількість знахідок мечів у скіфських похованнях

Побужжя (с. 41-42; 84-85). Інвеститатурна роль меча добре відома [28]. У скіфів меч виконував роль соціального символу, вважався втіленням бога війни, вказував на належність володаря до касти воїнів, обожнювався [29]. Особливо показовим у цьому плані є меч із поховання 1 кургану 9 біля с. Піски (рис. 6, 2-3) [30].

У похованнях обох хронологічних груп знаходять наконечники списів та утоків до них (с. 42, 80, 86-87). Наконечники дротиків зустрічаються лише в захороненнях IV-III ст. до н.е. (с. 86-87). Списи покладені до могил у зламаному вигляді. Зазвичай на озброєнні воїнів було 2-3, а то й більше списів та дротиків [31], але у поховання рідко клали більше одного наконечника. Причини заміни повного списа його символом знаходяться у системі координат ідеологічного характеру. Це обумовлювалося наявністю у скіфів специфічних поминальних церемоній [32]. Семантика артефактів близька до семантики мечів та наконечників стріл [33]. Із списку випадає поховання в кургані 9 біля с. Нововасилівка (с. 46, 140, рис. 9, 1), де навколо спеціального заглиблення для померлого було встроєно в землю 7 наконечників списів. На думку дослідника, це підтверджує особливий статус похованого. При цьому, він нагадує, що скіфський пантеон складався із семи богів. На нашу думку, поховання належало жерцю-енарею (?). Про це можуть свідчити знахідки фрагментованого кам'яного «блюда» [34].

У похованні був також *ліпний* світильник, що імітує античний прототип [35]. Останній елемент з'явився у скіфському поховальному обряді під грецьким впливом [36].

До речей військового спорядження Ю. Гребенніков відносить оселки. Один екземпляр походить із кургану 5 біля с. Лиманці (с. 86). Оселки були одним із атрибутів степової аристократії, вважалися символами плодючості та відродження у потойбічному світі [37].

До владних інсигній у кочівницьких суспільствах відносилася нагайка. Вона не тільки послугувала для управління конем, але й була зброєю, за допомогою якої убивали ворогів, наказували підлеглих та ра-

бів [38]. В іранців з нагайкою пов'язувався цикл переказів, один із яких знайшов відгук у Геродота [39]. Мотив був настільки поширеним, що його зображення розміщувалися на видатних витворах греко-скіфської торевтики [40]. Про те, що батіг у номадів був символом влади, свідчить його присутність на кам'яних «бабах» [41]. Залишки нагайок інколи знаходять у багатьох скіфських курганах [42].

Як і в інших давніх народів [43], у культурній практиці скіфів значне місце займав посуд [44]. Він використовувався при виконанні поховальних обрядів, проведенні обрядів побратимства, клятвених договорів, поклонінні богам, гаданні тощо. Чаша була серед атрибутів влади, які отримав Колоксай [45]. Глиняний, дерев'яний, металевий та шкіряний посуд у великій кількості зустрічається в могилах Скіфії, у всіх хронологічних групах. Ю. Гребенніков дає детальну характеристику цієї категорії поховального інвентарю, фіксує наявність великої кількості античного імпорту (с. 49-50, 98-104).

Автор фіксує знахідки трьох казанів для приготування та зберігання їжі (с. 46-47, 101). Подібні речі мали особливий статус у побуті й духовному житті скіфів та інших кочових народів Євразійських степів у всі періоди їх існування [46]. Достатньо згадати, що саме у Побужжі розташовувався головний релігійний центр Скіфії – Ексампей, середину якого маркував великий бронзовий казан [47]. Зупинимося на призначенні цієї категорії виробів у системі поховального обряду [48]. Головними тут були поминальні функції. В могилах вони є маркерами «старшого казана», тобто голови сім'ї, роду, племені [49]. Подібні речі не завжди клали навіть у престижні могили. Часто їх залишали в якості реліквій [50]. Подібний символізм виник під впливом важливого значення суспільних трапез у житті стародавніх суспільств. С.Н. Коренєвський пропонує називати подібні поховання могилами «улаштовувачів трапез» [51].

На думку Ю. Гребеннікова (с. 101, 116), знахідки майже повного набору (срібні сидула та лутерій, керамічні амфори та кубки для пиття) для проведення суспільних тра-

пез за давньогрецькими канонами, в похованні 1 кургану 9 біля с. Піски, свідчать про значні впливи еллінської культури на скіфів.

У похованнях регіону другої хронологічної групи знаходять пряслиця та веретена (с. 89, 114). На думку автора монографії, подібні артефакти свідчать про заняття скіфських жінок ткацтвом і прядінням. Ми ж нагадуємо, що в контексті поховального обряду побутове трактування артефактів має похідне значення. «Продовження» роботи майстра у потойбічному світі було гарантією стабільності всього космосу [52]. Це торкається й речей, що пов'язуються з ткацтвом і прядінням [53]. До цієї категорії артефактів відноситься і глиняне пірамідальне грузило для античного вертикального ткацького станка із поховання 15 кургану 12 біля с. Костянтинівка [54]. Робити висновок про знайомство скіфів з вертикальним ткацьким станком, базуючись на поодинокій знахідці, нам здається передчасним. У греків Північного Причорномор'я, з огляду на призначення та форму, грузила відносилися до категорії сакральних речей [55]. У контексті скіфського поховального обряду вони, як і скляні пірамідальні підвіски [56], виконували роль амулетів [57].

Інколи в могилах (Отрадне, Кам'янка) знаходять залізні спиці для в'язання. На думку Ю. Гребеннікова (с. 89, 114) це свідчить про наявність серед скіфських жінок в'язальниць. Поховання з голками та шилами є знаком того, що їх «володарі» приймали участь у таємних ритуалах, завданням яких було пошиття «священного одягу». Це були не жерці, а інші поважні члени соціуму, що мали певну релігійну та соціальну владу [58]. Ритуальним шиттям та прядінням у скіфів займалися особи найвищого соціального рангу [59].

На думку Ю. Гребеннікова, до зняття праці, що пов'язувалися з обробкою шерсті, слід відносити дерев'яний гребінець (рис. 7, 3) із поховання 2 кургану 5 біля с. Булгаково (с. 94, 114, рис. 34, 3). З огляду на невеликі розміри і неможливість використовувати його за прямим призначенням, виріб слід віднести до розряду вотивних. Про сакральність виробу свідчить і

наявність зображення коня в традиціях ольвійської школи звіриного стилю [60]. Хоч семантика коня у номадів була багатоплановою [61], але у даному контексті на перший план виходить аспект плодючості. Туалетні гребінці добре відомі в античний час [62]. У скіфів гребінці зустрічаються у чоловічих військових та жіночих багатих похованнях [63], серед яких відомі унікальні екземпляри [64]. Вотивні гребінці зустрічаються у сарматів [65] та племен черняхівської культури [66].

Невиробничий мотив мався на увазі, коли у тому ж похованні, в одну із шкатулок було покладено шерстяну пряжу. У стародавніх народів була поширена віра в магичні властивості шкір та вовни тварин, особливо, овечого та козячого руна, чи одягу, пошитого із нього: подібні артефакти мали забезпечувати плодючість у всіх її аспектах, ширше – взагалі всякого багатства та щастя [67].

Маркерами соціально значимих жіночих поховань є шкатулки античного походження з парного поховання 2 кургану 5 біля с. Булгаково. На одній із них у поліхромному стилі (жовта та чорна фарби) зображено голу жінку. Вона немовби знімає з рук останні прикраси, щоб зануритися у ванну (рис. 8). Автор монографії констатує, що манера малюнку є суто грецькою, але не робить спроби визначити стиль розпису, не ідентифікує персонаж (с. 97, рис. 46, 2). Сюжет розпису автори запозичили з червонофігурного вазопису та гліптики. Особливо популярним він був у творчості Дексамена Хіоського. Подібні зображення передають образ Афродіти [68], семантичним еквівалентом якій у скіфському пантеоні була Аргімаса [69]. Як нам здається, шкатулку було завезено з Ольвії чи Березані, де набув поширення культ Афродіти Уранії – богині плодючості, богині неба та води [70].

Не менш показовим був вміст іншої шкатулки. У її відсіках були зерна, пряжа та кістяні округлі пластинки. На внутрішній стороні шкатулки збереглися залишки напису у три рядки (рис. 9). У тому ж похованні були ще два лантушки з зернами злакових та залишками трави. Ю. Гребенніков робить висновок про те,

що у парній могилі були поховані скіф-воїн та його дружина-гречанка (с. 116-117). Джерелознавчу базу можна було б значно посилити, якби грецький текст обробили епіграфісти, а палеоботаніки визначили вид злакових та трави. На нашу думку, жінка була пов'язана з виконанням релігійних функцій. Цікаво, що в Ольвії та на Березані спостерігається інша тенденція – наявність багатих жіночих поховань зі значними варварськими елементами [71].

Одним із індикаторів жрецьких скіфських поховань є бронзові дзеркала [72]. Ю. Гребенніков дає хронологічну та стилістичну характеристику дзеркалам Побужжя (с. 48-49, 97-98). Автор зазначає, що в комплексах першої хронологічної групи дзеркала зустрічаються вкрай рідко. Це два екземпляри із Аджигольського могильника. В могилах другої хронологічної групи знайдено 14 екземплярів. Нажаль, автор не описує умов знахідок і не розглядає призначення дзеркал у системі ідеологічних поглядів номадів [73].

Певне місце в монографії відведено стилістичній характеристиці прикрас та амулетів. Це гривні, браслети, персні, кільця, намисто тощо (с. 91-92). Ми ж звертаємо увагу на знахідку в кургані 9 біля с. Василівка (поховання знатного воїна V ст. до н.е.), унікальної для досліджуваного регіону, але не Скіфії взагалі, скарабеоїда із бірюзового скла у золотій оправі [74]. На його пласкому боці відтиснуте профільне зображено оленя. Диспозиція геми біля черепа похованого не дозволяє вбачати в ній печатку – знак власності. Артефакт використано у якості амулета. Скіфи ще не мали класичного інституту приватної власності. У даному випадку італія привернула увагу кочовиків як зразок «квазізвіриноного» стилю. Літики із зображенням копитних знаходять у скіфських похованнях Подніпров'я. Деякі з них є копіями гем, що належать руці Дексамена Хіоського та його учнів [75]. Нажаль, рівень відтворення геми в публікації не дозволяє зробити детальний аналіз виробу.

На прискіпливу увагу заслуговує і знахідка у похованні 1 кургану 17 біля с. Василівка «ока Гора» із «єгипетського фаянсу» (автор невірно визначає матеріал

як камінь – с. 98). В останні десятиліття в курганах Нижнього Подніпров'я виявлено низку подібних виробів, що відтворюють образи єгипетських божеств – скарабеїв, бісів, «око Гора» тощо [76].

Цікавими є й два оброблених ікла, що знаходилися серед речей, які супроводжували меч у кургані 9 біля с. Піски. На думку Ю. Гребеннікова, вони виконували роль амулетів (с. 98, рис. 38, 1). Нажаль, дослідник не визначає виду тварини, якій належали ікла. З огляду на форму та розміри кісток, вони належали вепру [77].

Нажалі, дослідник не дає хоча б побіжної характеристики одній із важливих складових скіфської культури – звіриному стилю, хоч колекція виробів, прикрашених у цьому стилі, є репрезентативною. В ній відтворюється вся «тріада» [78]. У скіфів та греків Побужжя були поширені зображення голів хижих птахів за принципом *pars pro toto*. Набір речей, прикрашених подібними мотивами, є різноманітним. Із поховання 3 кургану 2 групи II походить золота накладка (рис. 10) від дерев'яної чаші із зображенням голови птаха, що імітує скіфський навершник [79]. Виріб відноситься до кола артефактів, що побутували наприкінці VI – у V ст. до н.е. [80]. Багато дослідників [81] відносить частину подібних прикрас до ольвійського виробництва. Для цього є вагомі підстави. У лісостеповому Дніпровському лівобережжі, на Боспорі та Кубані подібних обкладинок немає. В оформленні аплікацій там домінують інші мотиви [82]. Знахідки пластинок із зображенням орлиних голів у Поволжі можна пояснити контактами савроматів з Ольвійським полісом [83]. З Ольвії походить рогова заготівка, що імітує аплікації у вигляді навершника [84].

Шість бронзових бляшанок у вигляді профільної орлиної голівки знайдено в кургані 6 біля с. Ковалівка [85] (рис. 11, 1-6). З Ольвії походять прес-форми для тиснення золотих виробів [86]. Подібний штамп знайдено в Адамклісі [87]. З Березанського поселення походить форма для відливання бутеролей мечів, основа яких прикрашена зображеннями орлиних голівок у геральдичній позі [88].

З образом хижого птаха в мистецтві зві-

риного стилю пов'язані зображення грифонів – істот, які поєднували у собі прикмети хижого птаха та лева, тобто зооморфних утілень обох потойбічних світів. Грифони були супутниками Володарки звірів – андрогенного, або ж напіврослинного божества [89]. Про популярність образу в контактній зоні свідчить знахідка бронзового кінського налобника у вигляді протому грифона біля с. Лимани, на лівому березі Бузького лиману (рис. 12) [90]. Чітка форма пальметки дозволяє датувати виріб не пізніше V ст. до н.е. Рослинні мотиви, що супроводжують нашого звіра, ще раз підкреслюють, що грифон сприймався одночасно як демон смерті, і як геній природи [91]. Хто був володарем налобника – варвар чи грек, відповісти тяжко. Але немає сумніву, що пам'ятку створив античний (ольвійський?) майстер [92].

У 1976 р., під час розвідок в улоговині р. Тилігул, поблизу с. Новопетрівка було знайдено інший кінський налобник [93]. Він становить із себе бронзову протому хижака кошачої породи із «звисаючими» лапами (рис. 13). Виріб відлито за восковою моделлю. Після відливки до тильного боку прикраси було припаяно петельку. Подібна технологія є характерною для античного виробництва, де існував розподіл праці при масовому виробництві однотипних виробів. Для лісостепової скіфської технології характерним було відливання петельки в одній формі з основою. Більш експресивним було й трактування звіриних образів [94].

У 2004 р. на правому березі Тилігульського лиману, в районі курганної групи, що тягнеться вздовж плато, знайдено бронзову литу бляшанку з профільним зображенням голівки хижого звіра [95]. Видові прикмети звіра простежуються слабо. Найявніші вусів, трактованих у вигляді косих насічок, та овальна тильна частина голови (рис. 14), дозволяють вбачати в тварині пантеру, або ж лева. З огляду на знахідку подібного виробу в одному із жувівських курганів [96], тилігульський артефакт був частиною нащічника, або ж основою ручки мотивного кинжальчика.

Подібні сюжети були популярними в мистецтві звіриного стилю. На різних тери-

торіях домінували певні канони виконання [97]. Близькі паралелі аналізованому зображенню, знаходимо в Ольвії та на її околицях. Це ерзац-форма (рис. 15, 3) з кургану 1 У Маріцінського могильника, бронзова прикраса з поселення Широка Балка [98], кістяний виріб з поселення Чортівате 7 (рис. 10, 1-2), а також подібні артефакти з Ольвії [99].

Цікавою є й бронзова бляха із кургану 6 біля с. Ковалівка [100]. На виробі показано хижака вовчої породи, згорнутого у кільце [101]. Зображення декороване за принципом «зооморфних перетворень»^[102] лосиною голівкою і декількома голівками орлиних грифонів (рис. 11, 8). Образ хижака, згорнутого у кільце, з'явився у першій половині V ст. до н.е. [103]. Близькою аналогією ковалівському виробу є бляха із кургану Кулаковського. Більшість дослідників вважає ковалівський та сімферопольський екземпляри роботою античних майстрів. Знахідки на Березані форм для виробництва подібних сюжетів [104], знімають з порядку денного це питання, хоч менш вичурні артефакти могли виготовлятися у лісостеповій Скіфії, Савроматії та інших місцях.

Цікавими є зображення левоголових грифонів і пальмет (рис. 16-17) на пластинках із кургану 9 біля с. Піски (с. 94-95, фото). Привертають увагу й зображення зі сценами роздирання оленя левом. Вони прикрашали жіночий головний убір із поховання 2 кургану 21 біля с. Кам'янка [105].

Не менш цікавими є й пластинки із поховання 3 кургану 17 біля с. Нововасилівка з реалістичним зображенням лежачого зайця (с. 94, без ілюстрації). Зображення зайця широко репрезентовані у мистецтві народів степового поясу. У скіфів зустрічаються зображення як окремих фігурок тваринок на кшталт нововасилівських, так і сцени полювання на зайців вершників, переслідування зайців собаками тощо. У сценах полювання дослідники вбачають фольклорні джерела, відображення в мистецтві легенди [106] про битву, що не відбулася, між Дарієм та скіфами [107].

Всі проаналізовані пам'ятки звіриного стилю, що походять із Побужжя, можна

віднести до того варіанту мистецтва, яке В.А. Іллінська назвала «греко-скіфським бароко звіриного стилю» [108]. Одним із центрів виробництва подібних творів у цей час продовжувала залишатися Ольвія, про що свідчить знахідка в місті форми для виготовлення сюжетів зі сценами роздирання [109].

Закінчуючи огляд найпізнішої групи пам'яток звіриного стилю з Нижнього Побужжя, не можемо не згадати про знахідку чотирьох однотипних бронзових наверхників (рис. 18) в одному із пограбованих ще у середині XIX ст. курганів у районі Тилігульського лиману [110]. Образ фантастичного крилатого страховиська зі зміїним тілом, згорнутим у кільце, не отримав широкого поширення у мистецтві звіриного стилю. Він відсутній у бестиарії VI – першої половини IV ст. до н.е. Чотири подібні вироби знайдено у Краснокутському кургані, ще один – в кургані біля с. Водославівка в Криму. Всі вони датуються кінцем IV – початком III ст. до н.е. [111]. С.С. Безсонова вбачає в тварині втілення образу собако-птахо-дракона, притаманного іранській міфології. М.Н. Погребова вважала, що це гіпокамп. А.І. Мелюкова схиляється до думки, що у страховиську відбилися уявлення про іранського Сенмурва, і що творцем подібних творів був місцевий майстер, знайомий з грецькою міфологією, але, який працював у традиціях варварського мистецтва. Мирний образ гіпокампа він творчо переробив в образ хижого фантастичного звіра, більш близького номадам. У цей час з'являються синкретичні образи собако-птаха, собако-лева тощо [112]. Гіпотезу щодо античного походження образу притримується Ю.В. Болтрик [113]. На його думку, на наверхниках відтворено колісницю Триптолема, запряжену крилатими зміями. Якщо з точки зору антикознавця подібне трактування має право на існування, то з погляду знавця кочівницьких старожитностей, не зовсім. Триптолем був землеробським божеством [114].

В істоті поєднуються риси суходільного хижака, птаха й водної істоти. Це відбиває його тернарну сутність (відповідність трьом природним стихіям і трьом рівням

всесвіту). Її можна порівнювати з індійським Агні [115], скіфським Тагімасадом, грецьким Аполлоном Гіперборейським тощо [116]. У фольклорі іранських народів стійко зберігається образ водяного крилатого коня, який виходить із джерела і запліднює земних кобил. Поклоніння водяній крилатій істоті має давнє коріння [117]. Звертаємо увагу на аналогії із Авести. В Авесті є згадка про фарн – божество, яке поселяється у царів, жерців та героїв, символізуючи царственість, величність і могутність. Божество може приймати вигляд коня, орла, риби тощо. Поняття про фарн – «небесну благодать» – має загальноіранське походження. Про це свідчить наявність імен, що включають у себе слово фарн, наприклад, Сайтафарн [118].

Привертають увагу умови знахідок наверхників. Всі вони належать або ж до випадкових знахідок, чи були знайдені у полах курганів [119], і мають прикмети комплексів, що входять до асортименту «скарбів» [120]. З огляду на те, що функціонування звіриного стилю було пов'язане головним чином з військовим середовищем і панівною верхівкою кочовиків [121], ми розглядаємо наверхники як знаки влади скептухів (οι σκεπτοῦχοι) – скипетродержців, згадуваних у декреті на честь Протогена. Чи не були наверхники, що аналізуються, фарнами народу саїв, або ж як приватний випадок – їх царя Сайтафарна?

У четвертому розділі «Питання господарчої діяльності та етнічного складу населення Степового Побужжя» (с. 109-124) Ю.С. Гребенніков на основі синтезу письмових та археологічних джерел робить спробу вирішити питання історичного рівня. Загалом, погоджуючись з головними висновками, ми все ж приєднуємося до тієї групи дослідників, котрі вважають, що більшість пам'яток, розташованих на території ольвійської хори, у тому числі і стоянок, є греко-варварськими за своєю суттю [122]. Автор монографії детально зупиняється на характеристиці господарчої діяльності скіфів Степового Побужжя.

Окрім того, ми все ж вимушені зробити певні зауваження. На основі знахідки «ливарної форми» (рис. 15, 3) в похованні U Маріцинського могильника [123], вслід за

скіфологами-традиціоналістами, які вони вважають скіфським, Ю. Гребенніков робить висновок, що тут було поховано майстра-ливарника варварського походження. Фахівці, які безпосередньо вивчали ольвійську хору, наголошують на античному характері могильника [124]. Дослідник не звернув увагу ще на одну важливу обставину. Маріцинську форму виготовлено із вапняку. Її неможливо використовувати в реальному ливарництві. Це *ерзац-форма*. До того ж, кочові скіфи, негативно відносилися до ремісничої діяльності [125].

На нашу думку, сутність явища, що розглядається, потрібно шукати не стільки у матеріальній, скільки в ідеологічній площині, але не скіфського, а грецького суспільства [126]. У свідомості носіїв традиційних культур речі, що пов'язані з ремісничим виробництвом, вважалися сакральними [127] і передавалися у спадок. Вони мислилися в якості носіїв організуючого початку, аналогів світової вісі [128]. При створенні нової майстерні у діючій майстерні виконували обряд, освячуючи інструмент, й передавали його новому майстрові. До знарядь праці ремісників відносилися як до живих істот. Вони були «святинею, яку поважають, якою клянуться і проклинають» [129]. Давньогрецькі банавси робили подарунки своїм небесним покровителям – вотивні таблички і вази із зображенням виробництв. Богам присвячувалася перша вдало зроблена річ – *'алархі* та частина прибутку. Подібна обставина перекликається з явищем, засвідченим за матеріалами Березані, Ольвії, Ягорлицького поселення, Пантікапея та інших центрів: тут у могилах, в основах вогнищ, майстерень та будівель знаходять фетиші із вулканічних порід середземноморського походження. Вони були персоніфікацією демонів вогню, у тому числі вогню вулканічного, який ототожнювався з Гефестом [130]. Грецькі переселенці привезли на північні береги Чорного моря рудименти архаїчних уявлень [131]. Наявність графіті більш пізнішого часу свідчать про поклоніння ремісників Північного Причорномор'я Гефесту та Афіні Ергані. В Ольвії було святилище Гефеста [132].

Загалом, монографія Юрія Гребеннікова

написана на високому професійному рівні. Її поява має непересічне значення для фахівців, які вивчають киммерійські та скіфські старожитності на схід та захід від Степового Побужжя. На жаль, в дослідженні не подано повного опису комплексів, що значно утруднює роботу з джерельною базою. *Непогано було б організувати видання Зводу археологічних джерел «Скіфські пам'ятки Степового Побужжя»*. То ж, побажаємо авторові подальших успіхів у вивченні цієї важливої проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелов Д.Б. Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху // Античное общество. – М., 1967; Брашинский И.Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья // ВДИ. – 1970. – № 2; Марченко К.К. Античное Северо-Западное Причерноморье в историко-географическом аспекте // ДП КС ОАО. – 1993.
2. Иванова С.В., Островерхов А.С. Ландшафтная система «Тилигульский лиман» и ее роль в истории Северного Причерноморья // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Армавир, 2007. – Вып. 8; Иванова С.В., Островерхов А.С., Петренко В.Г. Археология и история западного берега Тилигульского лимана: проблемы исследования и охраны культурного наследия // ПЕБ. – 2004. – №2 (12); Островерхов А.С. Гидроархеология, исторична географія, гідроніміка Нижнього Подністров'я: досягнення, проблеми, перспективи. – Одеса, 2008.
3. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989.
4. Сымонович Э.А. Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане // КСИА АН СССР. – 1954. – Вып. 3; Ванчугов В.П. О древностях черноморовского-новочеркасского типа в Северо-Западном Причерноморье // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1993; Ванчугов В.П. Демографическая ситуация в Северо-Западном Причерноморье в позднем предскифском периоде // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – К., 1994; Ванчугов В.П., Островерхов А.С. Позднекиммерийский курган близ Одессы // Новые археологические исследования на Одессчине. – К., 1984.
5. Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. О заселении территории ольвийской хоры в предскифский и последующий периоды // Проблемы исследования Ольвии. – ТДК. – Парутино, 1985; Черняков И.Т. Фрако-киммерийский этнос у Нижньому Побужжю // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.196.
6. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б.,

Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С.20.

7. Зберігається в Одеському археологічному музеї. В Каталозі Е.Р. Штерна, зазначається: «Гранітний стовп, що послугував причалом для суден в Ольвії», був знайдений у водах лиману і поступив до музею 1907 р. Н.П. Членова та О.В. Тереножкін визначили кіммерійську приналежність пам'ятки (Членова Н.Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху // *Studia Thracia*. – София, 1975. – С.85-87, рис. V; Тереножкін О.І. Кіммерійські стели // *Археологія*. – 1978. – Вип. 27. – С.16, рис. 4).

8. Симоненко О.В. Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави // *Археологія*. – 1999. – № 1; Simonenko A.V. Eine sarmatische Bestattung mit Tamga-Zeichen im Gebiet Olbians // *Eurasia Antiqua*. – 2004. – Т. 10.

9. Симоненко А.В. Ольвия и сарматы // *Проблемы исследования Ольвии*. – ТДК. – К., 1985.

10. Байбурин А.К. Семиотический статус вещей и мифология // *Материальная культура и мифология*. – Сборник музея антропологии и этнографии. – Л., 1981. – Вып. XXXVII; Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. – Л., 1989; Топорков А.Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // *СЭПТ. Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. – Л., 1989.

11. Топоров В.Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // *Уч. ЗТГУ*. – 1973. – Вып. 308. – С.114.

12. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004. – С.74.

13. Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // *Очерки истории естественнонаучных знаний в древности*. – М., 1982. – С.17.

14. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М., 1975. – С.108-181.

15. Мейлах М.Б. Меч // *МНМ*. – 1992. – Т. 2. – С.149.

16. Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // *Вооружение скифов и сарматов*. – К., 1984; Анохин В.А. Монеты-стрелки // *Ольвия и ее округа*. – К., 1986; Папанова В.А. О символике оружия в античной мифологии // *Актуальні питання слов'янської міфології*. – К., 2000; Папанова В.А. Символика оружия в античных погребениях // *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. – СПб., 2002.

17. Веселовский Н.И. Роль стрелы в обрядах и ее символическое значение // *ЗВО РАО*. – Пг., 1921; Потапов Л.П. Лук и стрелы в шаманстве у алтайцев // *СЭ*. – 1934. – № 3; Ерофеева Н.Н. Лук // *МНМ*. – 1992. – Т. 2.

18. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – 119 с.

19. Herodotus, IV, 8-10.

20. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1981.

– С.17; Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. – К., 1991. – С.45. Зображення воїнів, котрі натягують лук, або ж споряджують його до бою, – поширений мотив у мистецтві (Анучин Д.Н. О древнем луке и стрелах // *Тр. V АС в Тифлисе*. – М., 1887; Зограф А.Н. Лук и стрельба из лука на монетах Северного Причерноморья // *Нумизматика античного Причерноморья*. – М., 1982. Натягування лука входило до комплексу дій з екзамінування воїнів, було сакральним дійством у багатьох народів (Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1981. – С.114, рис.80; Бессонова С.С. Религиозные представления населения степной Скифии: дисс. к.и.н. – НА ИА НАНУ. – К., 1979. – С.23). Змагання по ритуальній стрільбі із лука засвідченні у Ольвії (IOSPE: № 460) та на Боспорі (Яценко С.А. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография // *РА*. – 1998. – №3. – С.69-70). Цікавими є ольвійські монети з іменем ЕМІНАКО та монети Атея (Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. – М., 1977. – С.167-169, рис. 11; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К., 1988. – С.49-51; Анохин В.А. Монеты античных городов Севере-Западного Причерноморья. – К., 1989. – С.15-17; Русаева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992. – С.124).

21. Погребова Н.Н. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики // *КСИИМК*. – 1948. – Вып. XXII; Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. – МИА. – 1956. – №50. – С.185; Петренко В.Г. Бронзовая бляха с головой грифона // *КСИА АН СССР*. – 1962. – Вып.89.

22. Міфологема стріли співвідноситься з ідеєю світової вісі й культом померлих (Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // *Вооружение скифов и сарматов*. – К., 1984. – С.11; Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.66-67; Андреев В.Н., Саенко В.Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // *ДСПК*. – 1992. – Т.3. – С.159). У шаманському фольклорі нижній світ ототожнюється зі стрілою. Зображення стріли розташовували по центру бубна, який був символом всесвіту. Вся магічна сила шамана зосереджувалася у стрілі, яку він отримував у спадок. Договір про побратимство та мир в епосі скріплювався лизанням стріли. У випадку порушення клятви однією із сторін, стріла мала убити негідника (Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984. – С.77; Ерофеева Н.Н. Лук // *МНМ*. – 1992. – Т.2. – С.76). Стріла асоціювалася зі змією та фалосом. Поранення стрілою розглядалось і як укус змії, і як еротична дія. Не випадковим є згадування Овідієм про те, що сармати змочували наконечники стріл отрутою (Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971. – С.42; Подосинов А.В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. – М., 1985. – С.181, прим. 306; Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984. – С.73).

23. Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – К., 1978. – С.62, рис.33, 4-5.

24. Редина Е.Ф. Находки античных монет в скифских погребениях Днестро-Дунайских степей // ДП. Чтения памяти П.О. Карышковского. – Одесса, 1989.

25. Однією із традицій, пов'язаних з підготовкою померлого до «відплиття» в інший світ, було спорядження його «оболом Харона» («death-coin»). В Ольвії міф про Харона відомий з VI ст. до н.е. (Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – Л., 1988. – С.31; Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV вв. до н.е. – К., 1974. – С.106; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К., 1974. – С.63, 130-133; Папанова В.А. Урочище «Сто Могил» (Некрополь Ольвии Понтийской). – К., 2006. – С.217). Фіксуються випадки знахідок монет у похованнях черняхівського часу (Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961. – С.51, 57-58, 86-87, 93). У Криму традиція не переривається й у ранньохристиянський час (Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М., 1962. – С.33-34). У VI-III ст. до н.е. поховання з «оболом Харона» з'являються на теренах Грузії та Вірменії (Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. – Тбилиси, 1950. – Т.2. – С.76; Ломадзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. – Тбилиси, 1955. – С.60; Хачатрян Д.Ж. Античный некрополь (результаты раскопок 1956-1972 гг.) // Археологические раскопки в Армении. Гарни. – Ереван, 1976. – С.22; Лордкипанидзе Г.А. Колхида в VI-II вв. до н.э. – Тбилиси, 1978. – С.132-133). Монети у подібному положенні знаходять на території Китаю та Кореї ханського часу, Кушанської Бактрії, у согдійських та хорезмійських оссуаріях, мусульманських похованнях VIII-XV вв. (Литвинский Б.А., Седов А.В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. – М., 1984. – С.150-161). Подібний звичай побутував на теренах Русі (Равдина Т.В. Погребения X-XII вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог. – М., 1988). Монети зустрічаються й у похованнях середньовічних кочовиків (Гошкевич В.И. Погребения, датированные джучидскими монетами // ВОКК. Секция археологична. – Вып. 4-5. – Одеса, 1928; Шалобудов В.Н., Андросов В.А., Мухопад С.Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловки // Древности Степного Приднепровья III-I тыс. до н.э. – Днепропетровск, 1983). Традиція просліджується у пам'ятках нового та новітнього часу (Анучин Д.А. Сани, ладыя и кони как принадлежность похоронного обряда // Древности. Тр. МАО. – 1890. – Т.14. – С.102-104; 184; Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – С.296-297; Шаповалов Г. Суднопластво у духовності давньої України. – К.-Запоріжжя, 2001. – С.137).

26. Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992. – С.175-176.

27. Липс Ю. Происхождение вещей. – М., 1954. – С.208 – 230.

28. Липс Ю. Происхождение вещей. – М., 1954. – 53 с.; Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. – СПб., 1913. – С.47-48.

29. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. – М., 1977. – С.153; Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.45-50.

30. Поклоніння мечу виникло на Близькому Сході та у Середземномор'ї у III тис. до н.е. Мечу поклонялися фракійці, іллірійці, греки, римляни, давньогерманські, кельтські (Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.49; Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С.49) та балто-слов'янські (Иванов В.В. Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии // Тр. ЗС. Уч. ЗТУ. – Тарту, 1969. – Т.236) племена. Про поклоніння мечу персів, мідійців та савроматів, повідомляє Климент Олександрійський. Свідомство Амміана Марцелліна: «У аланів голий меч встромляють у землю й вклоняються йому як Марсові» (Amm. Marc. Res Gestae, XXXII, 2, 23). У одній із боспорських епітафій згадується «буремний Арей номадів» (КБН: № 120). Про божественне походження меча Атілли повідомляє Йордан (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990. – С.60). У нартському епосі просліджується сліди культу Батрадза-меча, якому належать найбільш славні подвиги нартів. Про зв'язок Батрадза та його меча з блискавками, і меча як оборонця від злих сил, розповідають інші осетинські перекази (Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. – М., 1976. – С.63-64; Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990. – 15 с.).

31. Нефедкин А.К. Воины с тремя копьями на надгробиях I-II вв. // Боспорский феномен. – Ч. 1. Погребальные памятники и святилища. – СПб., 2002. – С.72-76.

32. У киргизів зберігався звичай, за яким, піка тимчасово заміняла померлого воїна. Протягом року вона зберігалася у житлі померлого. Древко встромлялося у землю, а спис підіймався над юртою крізь прорізаний отвір у даху. Через рік під час церемонії річних поминок древко списа переломлювалося, а зламані частини встромлялися у могилу, або ж спалювалися (Шишло Б.П. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. – М., 1975. – С.249-250).

33. Семантика списів та дротиків є близькою до семантики стріли і списом клялися герої (Apoll. Rhod. I, 466-470), він же був знаком помсти. Древко списа та його наконечник були символом древа життя, мали сприяти відродженню померлого (Папанова В.А. Символика оружия в античных погребениях // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. – СПб., 2002. – С.282). Спису приділяється багато уваги в епосі (Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984. – С.77-78).

34. Подібні артефакти знаходять в жіночих жре-

цьких похованнях лісостепової Скіфії, у савроматів, саків та інших народів. «Блюда» відомі в могилах Березани та Ольвії. Вони призначалися для відправлення обрядів, пов'язаних з культами плодючості, були особливою прикметою жінок, які займали особливе місце в суспільстві (Смирнов К.Ф. Савроматы. – М., 1964. – С.162-170; Ильинская В.А. Скифы Днепрового Лесостепного Левобережья. – К., 1968. – С.150; Вишнева А.О. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. – М., 1973. – С.86-87; Кадырбаев М.К. Каменные алтари – жертвенники из Северо-Западного Казахстана // СА. – 1977. – №3; Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. – М., 1983. – С.99; Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – Л., 1988. – С.31-32; Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992. – С.178).

35. Гребенников Ю.С., Ребедаило Г.П. Скифское погребение V ст. до н.э. на Ингульце // Курганы Степной Скифии. – К., 1991. – С.119-120, рис. 1, 14; Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX- III вв. до н.э.). – Николаев, 2008. – С.117, рис. 13, 2.

36. Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987; Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. – К., 1986. – С.249. Світильники вважалися символом вогню життя, носіями ідеї божества, душі; були апотропеями, були атрибутами богів та героїв. В могилах вони мали «освітлювати» дорогу небіжчику у потойбічний світ. Звичай ставити світильники у поховання виник на Близькому Сході та в Егеїді в епоху бронзи, отримав подальший розвиток в античну епоху. Він був поширений у містах Північного Понту (Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – С.53; Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. – К., 1983. – С.28; Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Святильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1984. – С.72-73; Папанова В.А. Урочище «Сто Могила» (Некрополь Ольвии Понтийской). – К., 2006. – С.214).

37. Грязнов М.П. Так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР. – Л., 1961. – С.140-143; Андреев В.Н. К вопросу о скифских оселках // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1992. – С.23 У Нартському епосі оселки наділяються якостями, пов'язаними з лікувальною магією. Оселки могли «оживити» померлого (Яценко С.А. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография // РА. – 1998. – № 3. – С.70-71). Про зв'язок оселків з культом плодючості, свідчить графіто III-II вв. до н.е. на амфорній ручці із Ольвії: φαλῆς – «фалос». І далі: Νουμίηνους ἄκονη – «оселок Нуменія». В грецькій мові слово ἄκονη означає «оселок, точильний камінь», але в даному контексті воно має інший зміст – membrum virile, тобто

φαλῆς. В.П. Яйленко вважає, що «глиняна копія фала могла послугувати Нуменію для магії, пов'язаної зі статевим життям – для дітонародження чи посилення чоловічої потенції». Автор не виключає, що напис на речі могла зробити жінка, котра бажала за допомогою магії вступити у зв'язок з Нуменієм (Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии. // ВДИ. – 1980. – №3. – С.70-71). Виріб міг використовуватися й як ολσβος (Журавлев Д.В. Ολσβος из Пантикапея, или Еще раз об интимной жизни в античном Северном Причерноморье // ДБ. – 2004. – Т.7. – С.135).

38. Отрошенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. – 1986. – № 3. Подібні речі наділялися протилежними властивостями: «оживляти» померлих, наказувати непокірних тощо (Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / 2-е изд. – М., 1986. – С.196). «Священні батоги» згадуються у Ригведі серед «подарунків», котрі мусила принести жерцям людина, що провинилася (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990. – С.134). Найбільша кількість свідчень про надзвичайні властивості нагайок збереглося у середньовічному епосі (Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984. – С.82-83). Знаком влади й знаряддям вбивства злочинців нагайка була й у запорозьких козаків (Скальковский А.А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // В кн.: А. Селецкий. Колдовство в Юго- Западной Руси в XVIII в. – К., 1886. – С.45-46).

39. Herodotus. IV, 1-4.

40. Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. – Л., 1987. – С.73-75, кат. 53; Великая Скифия: Учебное пособие для специального курса лекций по археологии. – К; Запорожье, 2002. – С.33.

41. Гребенников Ю.С., Ребедаило Г.П. Скифское погребение V ст. до н.э. на Ингульце // Курганы Степной Скифии. – К., 1991. – С.122.

42. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979. – С.53, рис. 37; Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С.88, 93, рис. 3, 6.

43. Антонова Е.В. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия) // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. – М., 1999. – С.23.

44. Посудина – вмістилище їжі та рідини, є близькою до образу жіночого божества плодючості. Вона – не тільки символ, але й образ світу. Символіка посуду тісно переплітається з уявленнями про життя та смерть (Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1984. – С.121-134; Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. – С.73; Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Пам'ятки звіриного стилю з мікрорегіону «Тилігул» й деякі питання історії Північ-

но-Західного Надчорномор'я // ЗІФ ОНУ. – 2004. – Вип.15. – С.184-186). У посуду проходить зосереження й утілення єдності космологічної і прагматичної функцій. «Зв'язок форми та матеріалу посуду з його призначенням складали неподільне ціле... – наслідок властивої первісній думці особливості – не розділяти явище та сутність». Антонова Е.В. К исследованию места сосудов в картине мира древних земледельцев // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. – М., 1986. – С.38, 47).

45. Herodotus, IV, 5-7, 10.

46. Манцевич А.П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа. – Л., 1961; Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.103.

47. Herodotus, IV, 6; Граков Б.Н. Легенда о скифском царе Арианте // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968.

48. В міфології є згадки про чарівні казани, що були символами плодючості, життя та смерті, відродження воїнів до нових битв. У Ригведі вони вважаються еквівалентом богині Джихани – чаші світу й богині плодючості (Тревер К.В. Памятники греко-бактийского искусства. – М.-Л., 1940. – С.74; Ростунов В.Л. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и северного Кавказа. – Владикавказ, 2006. – С.61).

49. Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. – 1980. – №2. – С.200; Студенецкая Е.И. О большой семье у кабардинцев в XIX веке // СЭ. – 1950. – №2. – С.176.

50. Скрипкин А.С. Случайные находки сарматских котлов на территории Волгоградской области // СА. – 1970. – №4. – С.203-206; Боковенко Н.А. Типология бронзовых котлов сарматского времени в Восточной Европе // СА. – 1977. – №4. – С.234; Косяненко В.М., Флеров В.С. Бронзовые литые котлы Нижнего Подонья (к вопросу о типологии и хронологии) // СА. – 1978. – №1. – С.203.

51. Корневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. – М., 2004. – С.79.

52. Байбурин А.К. Ритуал: свое и чужое // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л., 1990. – С.15. Майстер, як і шаман, був обранцем добрих духів. Як і жрець, він був медіатором між світом живих та світом померлих. Майстер є продовжувачем справи творців всесвіту, його робота має космологічний зміст. У ведійських аріїв кожна річ, що була зроблена майстром, відсилається до виробника – *kárman*, який у Ригведі завжди визначає сакральну дію космологічного характеру (Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н. Мир вещей по данным Ригведы // Ригведа. Мандалы V-VIII. – М., 1999. – С.496-497). Прядіння та ткацтво мали магичний зв'язок з ростом рослин, збільшенням поголів'я худоби, здоров'ям худоби, асоціювалися з актом творіння, упорядкування Хаосу. У Ригведі поетичне мистецтво риші – творця гімнів асоціюється з ткацтвом (Елизаренкова Т.Я. «Ригведа» – великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа.

Мандалы I-IV. – М., 1989. – С.449). Ткацтво освячується у Нартському епосі (Шталь И.В. Эпические предания Древней Греции. – М., 1989. – С.211-213).

53. Веретено та прясло були атрибутами жіночих божеств. Їх визначають як богинь долі (Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славян, преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М., 1865. – Т.1-3. – С.159-209; Топоров В.Н. Пряжа // МНМ. – 1992. – Т.2; Горан В.П. Древнегреческая мифологема судьбы. – Новосибирск, 1990), а нитки розглядаються метафорично, співвідносяться з життям. Нитка, що прядеться на веретені – це людська доля. Людське життя знаходиться у розпорядженні мойр: Клото пряде нитку, Лахесіс проводить її через примхи долі, Атропос перериває нитку, перериваючи життя. У іранців такою богинею була Ардвісура Анахіта, яка була рівною «всім водам, що течуть по землі, взятих разом». Ріки ж, за уявленнями давніх іранців також пов'язувалися з ідеями долі, смерті, були символом плинного часу (Топоров В.Н. Река // МНМ. – 1992. – Т.2). Веретено, що обертається, асоціювалося з сонцем – центром космосу (Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.180). Вісь веретена – це вісь всесвіту. За допомогою веретена можна відганяти злих демонів (Толстой Н.И., Толстая С.М. Заметки по славянскому язычеству. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах // Славянский и балканский фольклор. – М., 1981. – С.58; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С.240; Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982. – С.212; Шкунаев С.В. Примечания // Похищение быка из Куальнге. – М., 1985. – С.466; Дмитриева С.И. Мезенские прялки // СЭ. – 1988. – №1. – С.91; Кинжалов Р.В. Символика «плексиса» в мифе, обряде, изобразительном искусстве древности и в современном фольклоре // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л., 1990. – С.15).

54. Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX-III вв. до н.э.). – Николаев, 2008. – С.89, 116-117.

55. Максимова М.И. Античные геммы и их оттиски на фрагментах глиняных сосудов // МИА. – 1962. – №103; Неверов О.Я. Оттиски печатей на керамических изделиях из Северного Причерноморья // Античное Причерноморье. Сборник статей по классической археологии. – СПб., 2000. – 32 с.

56. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. – 1978. – Вып.Г1-12. – Т.2. – С.69, табл. 33, 48-49; Островерхов А.С. Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. – 1985. – №3. – С.98-99.

57. Амулети у вигляді пірамідок відтворюють бетили (чіппі). Талісмани трактуються як символ рівноваги у боротьбі між добрими та злими силами. Це були й фалічні знаки (Petrie W.M.F. Amuletes, illustrated by the Egyptian collection in University college. – London, 1914. – P.16, Pl. IVa-g). Бетили вва-

жалися «будиночками богів». У пунійській традиції вони співвідносяться з Баал-Хамоном – «Володарем вітвара» й «пахощів», або ж «Володарем священних бетилів», що ставилися перед вітварами (Циркин Ю.Б. Карфаген и его культура. – М., 1986. – С.142-144). Поширеними у еллінів були й надгробки пірамідальної форми (Папанова В.А. Урочище «Сто Могил» (Некрополь Ольвии Понтийской). – К.: 2006. – С.145-146).

58. Бесстужев Г.Н. Нож и шило – аксессуары обряда посвящения // *Материалы семинара «Древности Кубани».* – Краснодар, 1987; Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск, 1989.

59. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.185, 196.

60. Островерхов А.С. Звіриний стиль у культурі Ольвії // *Археологія.* – 1994. – №2. – С.61, рис. 2, 1; Островерхов А.С. Звериний стиль и античные города Северного Причерноморья // *ВДИ.* – 1996. – №2. – рис. 1, 3).

61. Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // *Скифы и сарматы.* – К., 1977.

62. Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья // *МИА.* – 1971. – №178. – С.138; Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1986. – С.64-68.

63. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. – К., 1986. – С.250, 265, 270-271, 273, 320-321, 325, 334-335.

64. Замятин С.Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежом // *СА.* – 1946. – Т.VIII. – рис.36-37; Манцевич А.П. Гребень и фиала из кургана Солоха // *СА.* – 1950. – Т.XIII. – рис. 26-в, 4а-б; Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. – Л., 1987. – С.57-60; Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаека на Херсонщине // *Скифы Северного Причерноморья.* – К., 1987. – С.88, 93, рис. 6, 2.

65. Беспалый Е.И. Позднесарматское погребение из могильника Высочино V на водоразделе между Кагальником и Доном // *Сарматы и их соседи на Дону.* – Ростов-на-Дону. – 2000. – Вып. 1. – С.157, рис. 5, 6.

66. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С.73, рис. 75.

67. Латышев В.В. Очерк греческих древностей: богослужение и сценические древности. – СПб., 1899. – С.214-215. У міфології простежується мотив гнізда із руна як місце перебування вселенського змія (Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М., 1974. – С.88). Добре відомий мотив руна, за яким зробили плавання аргонавти (Зайцев А.И. Аргонавты // *МНМ.* – 1992. – Т.1). Шерсть є атрибутом, що забезпечувала плодючість в елевсінських містеріях (Богаевский Б.Л. Земледельческая религия Афин. – Пг., 1916. – С.209, 218). Велику

кількість свідочств про надзвичайні властивості шкіри та шерсті закодовано у слов'янській міфології (Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славян, преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М., 1865. – Т.1-3. – С.689-692; Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и верований. – М., 1865. – С.70; Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1882. – 166 с.). За свідченням Юлія Полідевка (Polid. VII, 70) у скіфів популярним був одяг у вигляді «шкіряного волосяного хітону, з рукавами», що мав назву «сісірна». Показовою є центральна сцена на пекторалі із Товстої Могили. Б.М. Мозолевський (Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979. – С.87, 221-223) трактував її як утілення етапів ритуального дійства, «концепційний акт перетворення, головним героєм якого на міфологічному рівні є культовий герой чи божество, а на рівні соціально-політичному – його заступник..., сам цар у архаїчній ролі першосвященника, першого жерця». С.С. Бессонова (Бессонова С.С. Религиозные представления населения степной Скифии: дисс. канд. ист. наук – НА ИА НАНУ. – К., 1979. – С.141) порівнює сюжет з хорезмійською легендою про Хушам-шаха – давньоіранського Хаошьянха-Хушенга. До діянь культурних героїв відносилися навчання людей шиттю одягу із шкір звірів та відокремлення домашніх тварин від диких (Яценко С.А. Некоторые культовые сюжеты в искусстве сарматов Северного Кавказа I в. до н.э. – I в. н.э. // *Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э. – СПб., 1996. – С.142).*

68. Неверов О.Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С.37; Neverov O.J. Les bagues et les pierres gravées provenant de Nymphaion // *Archeologia. – Warszawa, 1995. – Т.XLVI. – P.72.*

69. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.81-98.

70. Неверов О.Я. Оттиски печатей на керамических изделиях из Северного Причерноморья // *Античное Причерноморье. Сборник статей по классической археологии.* – СПб., 2000. – С.30-31, рис.5; Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // *ВДИ.* – 2001. – №1; Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.298.

71. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – Л., 1988. – С.31-32; Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992. – С.178, рис.57, 15.

72. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.102-103.

73. У семантиці дзеркалець виокремлюються два головні аспекти: 1) Дзеркало було символом сонця, плодючості та жіночого начала. Округле люстро сприймалося як зображення сонця та сонячного божества. Дзеркала були символами плодючості й сексуальної сили (Максимова М.И. Серебряное зеркало из Келермеса // *СА.* – 1954. – Т.XXI. – С.103; Смирнов К.Ф. Бронзовое зеркало из Мечет-Сая // *История, археология и этнография Средней*

Азии. – М., 1968. – С.116). Вони відігравали особливу роль у весільних та поховальних обрядах (Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. – М., 1977. – С.97-100). 2) Дзеркало було тією магичною та мантичною річчю, котра уміщала у собі образ та душу людини, могло відбивати світ у цілому, вгадувати минуле і передбачати майбутнє. Люстерко – символ зв'язку світу живих з світом мертвих. Дзеркало дозволяє фіксувати сховане від звичайного ока (Литвинский Б.А. Зеркало в верованиях древних ферганцев // СЭ. – 1964. – №3). У хетській міфології побутував образ богинь підземного царства, подібних до мойр. Одна із них тримає веретено, інші – «наповнені люстерка» – посуд з водою, у якому все відбивається (Гетербок Г.Г. Хеттская мифология // Мифология древнего мира. – М., 1977. – С.169-170). Дзеркало – символ вічності. Звідси роль дзеркала в орфічному вченні про відродження. У міфах описується роздирання малюка Загрея у той момент, коли він дивився у дзеркало (Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – С.147, 172). Відомі міфи про чарівні дзеркала Олександра Македонського та героїні нартського епосу Сатани (Мамиева Н. Сатана в осетинском народном эпосе. – Орджоникидзе, 1971). Використовувалися й «музичні» властивості дзеркал, звучання яких могло відганяти злих духів (Кузнецова Т.М. Восточные музыкальные зеркала // ПАВ. – 1993. – Вып.7).

74. Гребенников Ю.С., Ребедаило Г.П. Скифское погребение V ст. до н.э. на Ингульце // Курганы степной Скифии. – К., 1991. – С.120-121, рис.1, 3.

75. Островерхов А.С. Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы (VI-II вв. до н.э.) // ВДИ. – 2006. – №2. – С.132, рис. 1, 1.

76. З приводу побутування амулетів єгипетського типу у Східній Європі існують різні погляди. Б.Б. Піотровський та В.Б. Виноградов вважали, що талісмани із зображеннями єгипетських богів, падаючи в інше культурне середовище, губили свій первинний зміст і набували значення апотропеїв. На думку М.О. Коростовцева та М.М. Кобиліної, Чорноморське узбережжя було частиною античного світу, у якому релігійні погляди єгиптян були популярними, як і речі єгипетського культу. В.М. Корпусова вважає, що подібні амулети мали полісемантичне значення (Коростовцев М.А. Древнеегипетские находки в СССР // ВИМК. – 1957. – № 2; Пиотровский Б.Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // СА. – 1958. – № 1; Виноградов В.Б. Место египетских амулетов в религиозно-магической символике // Археолого-этнографический сборник. – Грозный, 1968. – С.39; Коровина А.К. Фаянсовые подвески из некрополей Тирамбы и Фанагория // ВДИ. – 1972. – № 1. – С.111; Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. – К., 1983. – С.82). Єгипетські амулети у контексті скифського обряду втілювали зовсім іншу, але не ворожу арійській релігії, космогонію та міфологію (Эдаков А.В. К вопросу о культурных связях Египта со Скифией // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – ТД. VС. –

Ростов-на-Дону, 1990).

77. Амулети із зубів тварин є оберегами універсальної дії (Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992. – С.162). Ікла мали «захищати» від несприятливих зовнішніх впливів. Подібні артефакти були показниками соціального рангу та шаманськими атрибутами (Стефанович С. Клык животных как возможный символ высокого социального положения в эпоху ранней бронзы в Мокрине (Сербия) // ССИА. – 2006. – Т.3. – С.209). У пращурів осетин існували любовні амулети – «зуби кохання» – «зуби Аркиза» (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990. – С.19). У будівничих пазирикських курганів (Черемисин Д.В. О языке искусства звериного стиля в пазырыкских погребальных комплексах // ССИА. – 2006. – Т. 3. – С.328), в савроматський та ранньоскіфський час набули поширення орнаментовані кабанячі ікла. Їх використовували в якості амулетів для кінського спорядження та зброї, вони виконували роль псалій (Grakow B.N. Monuments de la culture scythique entre le Volga et les mounts Oural // ESA. – 1928. – Vol. 3; Яковенко Э.В. Клык с зооморфными изображениями // СА. – 1969. – № 4; Ghirshman R. Le passebride en defense de sanglier cher les peuples iraniens // AA. – 1977. – Vol. 25. – P.51-78; Чежина Е.В. Орнаментированные кабаньи клыки и их имитации в скифскую эпоху // АСГЭ. – 1991. – Вып. 31; Буйских С.Б., Островерхов А.С. Кабаный клык с зооморфным изображением из Глубокой Пристани // ПСССР. ТДК. – 1994). Крім декоративних можливостей матеріалу для втілення задумів митця, важливе значення мав й образ вепра, який був символом бойової міці та плідності, однією із персоніфікацій помираючого та воскресаючого бога. В іранській міфології з кабаном пов'язувався образ Веретрагні – бога війни та перемоги. Його ім'я відповідає епітету Індри у ведійській міфології – Врітражан – «вбивця Врітри». У «Яшті» описані перевтілення Веретрагні: на вітер, бика, коня, верблюда, вепра, коршуна (сокола), барана, козла та воїна. Веретрагна подарував Заратрушті чоловічу силу, силу рук, міць тіла та гостроту зору. Р. Гіршман пов'язує образ кабана саме з цим персонажем (Ghirshman R. Le passebride en defense de sanglier cher les peuples iraniens // AA. – 1977. – Vol. 25).

78. У репертуарі звіриного стилю найбільше поширення мали птахи, копитні та хижі звірі (Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976). У такому наборі образів відбивається тернарна модель світу, що була притаманна давнім суспільствам. Птахи відповідали небу, копитні тварини – реальному земному світу, хижі звірі – хтонічному світу (Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.111).

79. Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка //Курганы на Южном Буге. – К., 1978. – С.60, рис. 31, 3.

80. Берхин-Засецкая И.П., Маловицкая Л.Я. Богатое савроматское погребение в Астраханской

- области // СА. – 1965. – № 3. – С.251; Манцевич А.П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АСГЭ. – 1966. – Вып. 8. – С.29, рис. 4, 18, 28; Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – 1967. – Д1-4. – С.93, табл. 8, 16, 17, 19; Черненко С. В. Скіфські кургани V ст. до н.е. поблизу м. Жданова // Археологія. – 1970. – Т. 23. – С.179, рис. 1, 4; Мозолевский Б.Н. Скифские курганы у г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972-1975 гг.) // Скифия и Кавказ. – К., 1980. – С.109, рис. 47; Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. – 1984. – Вип. 46. – С.80; Алексеева И.Л., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Скифское погребение у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.). Материалы полевого семинара. – Тирасполь, 1997. – С.50, рис. 4, 23-24.
81. Іллінська В.А. Про скіфські навершки // Археологія. – 1963. – Т. XV. – С.56; Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – 1967. – Д1-4. – С.57; Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С.96; Островерхов А.С. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С.68; Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III вв. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.234, рис. 7, 2.
82. Манцевич А.П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АСГЭ. – 1966. – Вып. 8. – С.29; Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. – 1984. – Вип. 46.
83. Граков Б.М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // Археологія. – 1947. – Т. 1; Островерхов А.С. Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада ССР. – К., 1980; Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К., 1981.
84. Капошина С.И. Пам'ятки скіфського звірино-го стилю, знайдені в Ольвії // АП УРСР. – 1958. – № 7. – С.43, рис. 5.
85. Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – К., 1978. – С.67, рис. 36, 9-15.
86. Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. – МИА. – 1956. – № 50. – С.183, рис. 23; Островерхов А.С. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С.64-67, рис. 1, 1-2; Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III вв. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.234, рис. 5, 1).
87. Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III в. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.234, рис. 5, 2.
88. Островерхов А.С. Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья // ВДИ. – 1996. – № 2. – С.98-99, рис. 6, 1-2.
89. Погребова Н.Н. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики // КСИИМК. – 1948. – Вып. XXII; Шкурко А.И. Фантастические существа в искусстве лесостепной Скифии // Тр.ГИМ. – 1982. – Вып. 54. – С.3; Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.86.
90. Виріб знайшов В.В. Ключинцев у 1982 р. За його дорученням, автор даної роботи передав набобник до Одеського археологічного музею, де він експонується у відділі скіфської історії.
91. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.150.
92. Островерхов А.С. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С.73, рис. 2, 2; 3; Островерхов А.С., Охотников С.Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. – 1989. – № 2. – С.59, рис. 3, 2).
93. Островерхов А.С., Тоцев Г.М. Скіфський кінський набобник // Археологія. – 1985. – № 49.
94. Граков Б.Н. Бортничество у отдельных народов Европейской части СССР // Древний Восток и античный мир. – М., 1972. – С.9-10 Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К., 1968. – С.141; Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племён Восточной Европы в скифскую эпоху: дисс. ...д.ист.н. –К., 1968 // НА ІА НАНУ. – Ф.528. – С.240; Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // ПСА. – М., 1971. – С.99; Островерхов А.С. Обработка цветных металлов на античных поселениях // Археологія. – 1981. – Вип. 36. Нанісники у вигляді голівок та фігурок тварин у спорядженні вузди з'явилися у пізньоархаїчний час (Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К., 1968. – С.121). Хоч повної аналогії новопетрівській прикрасі знайти не вдалося, але вона належить до групи зображень, що побутували наприкінці VI – у першій половині V ст. до н.е. Це фігурки кошачих хижаків із Сімферопольського (Золотого) кургану, Пантікапея та лісостепоного Дніпровського Правобережжя (Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – 1967. – Д1-4. – С.40, табл. 19, 26; 20, 27; Ильинская В.А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА. – 1971. – № 2. – С.81, 83, рис. 9, 4; Островерхов А.С., Охотников С.Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. – 1989. – № 2. – С.50-52, рис. 1; Полидович Ю.Б. О мотиве свернувшегося хищника в искусстве скифского мира // РА. – 1994. – № 4. –

С.53-54). В.А. Іллінська вважала, що «левиця» із Золотого кургану є твором античного майстра, а мотив запозичений у бронзове лиття з грецького вазопису. Подібні вироби випускали майстерні Ольвійського полісу (Островерхов А.С. Звериний стиль і античні міста Северного Причорномор'я // ВДИ. – 1996. – № 2. – С.91-92; Островерхов А.С., Охотников С.Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. – 1989. – № 2. – С.52-54).

95. Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III в. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.221, 225, рис. 1, 1.

96. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – 1967. – Д1-4.– табл. 27, 33; Граков Б.Н. Скифы. – М., 1971.– Табл. XVIII ж).

97. Смирнов К.Ф. Савромато-сарматский звериный стиль // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С.79, рис. 2, 5, 8а, 25; Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976.– С.95, рис. 2, 6, 15.

98. Островерхов А.С. Звериний стиль і античні міста Северного Причорномор'я // ВДИ. – 1996. – № 2. – С.95, рис. 5, 4.

99. Капошина С.І. Пам'ятки скіфського звірино-го стилю, знайдені в Ольвії // АП УРСР. – 1958. – № 7.– Табл. 1, 1; Островерхов А.С., Отрешко В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причорномор'я. – К., 1986. – С.62, рис. 1, 1; 2, 1; Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III в. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.221, рис. 1, 3-5).

100.Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с.Ковалевка //Курганы на Южном Буге. – К., 1978. – С.66-68, рис. 36, 3, 16; Островерхов А.С. Звериний стиль у культурі Ольвії // Археологія. – 1994. – № 2. – С.59, рис. 1, 2; Островерхов А.С. Звериний стиль і античні міста Северного Причорномор'я // ВДИ. – 1996. – № 2. – С.89-90, рис. 1, 1; 2).

101.Поза імітує положення тварин у череві матері. Вона є ідентичною формі світового змія, який з'їдає самого себе. «Подібна заміна має стільки за-сад, що ми вважаємо вівка за іншу форму міфологічного змія» (Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и верований. – М., 1865. – С.279). Подібні зображення семантично тотожні нижньому світу (Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.118-119; Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). – М., 1996.– С.64), є знаками «космічного чи есхатологічного вогню, у цілому, вогню, який має всі якості, що співвідносяться з космічною структурою» (Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – С.48-50).

102.Під «зооморфними перетвореннями» розуміють стилістичний прийом, який передбачає вписування додаткової тварини, тобто елементу «перетворення», до будь-якої частини тварини, що зображується. Такий прийом є однією із примет мистецтва звіриного стилю (Кантарович А.Р. Зооморфные превращения в зверином стиле степной Скифии как изобразительный феномен // ПССАСП. – Запорожье, 1999; Кантарович А.Р. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле Степной Скифии // ССИА. – 2002. – Вып. 1.– С.80).

103.Вишневская А.О. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. – М., 1973. – С.158, табл. XVIII, 6-7; Смирнов К.Ф. Савроматы. – М., 1964. – С.223-225; Ильинская В.А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА. – 1971. – № 2. – С.84; Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – 1967. – Вып. Д1-4. – Табл. 31, 6; Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Е.Бранденбурга) // САИ. – Вып. Д1-33. – Л. 1977.– Табл. 13, 4; Полидович Ю.Б. О мотиве свернувшегося хищника в искусстве скифского мира // РА. – 1994. – № 4).

104.Островерхов А.С. Звериний стиль у культурі Ольвії // Археологія. – 1994. – № 2. – С.59, рис. 1, 1-3; Островерхов А.С. Звериний стиль і античні міста Северного Причорномор'я // ВДИ. – 1996. – № 2.– С.90-91, рис. 1, 1; 2, 1-3; Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III в. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.221, рис. 1, 7.

105.Клочко Л.С., Гребенников Ю.С. Скіфський калаф IV в. до н.е. // Матеріали по хронології археологічних пам'яток України. – К., 1982. Композиціями із зображенням сцен роздирання відзначався ритуал тризни, тобто жертвоприношення. Вони знаходять пояснення у дуалістичних концепціях індоєвропейських народів. Найбільш загальне трактування подібних сцен – безперервність життєвого циклу, відродження через знищення. На різних рівнях подібна тематика могла сприйматися або як апофеоз весни (зв'язок з календарним циклом та астральною символікою), чи як перемога божества, героя, царя над силами зла (Хазанов А.М., Шкурко А.И. Социальные и религиозные основы скифского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С.40; Топоров В.Н. К семантике троичности (слав. trizna и др) // Этимология 1977. – М., 1979. – 12 сл; Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.79; Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.122-123, 151, 194-195 та ін.).

106.Herodotus, IV, 134.

107.Граков Б.Н. Скифы. – М., 1971. – С.81; Шкурко А.И. Звериний стиль в искусстве и культуре лесостепной Скифии (VII-III вв. до н.э.) / Автореф. дис. к.и.н. – М., 1975. – С.17, табл. 1; Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С.60-64; Островерхов А.С., Охотников С.Б.

О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. – 1989. – № 2. Хоч зображення тваринок зустрічаються вже на золотій пекторалі та срібній тарілці із Зівіє (Ghirshman R. *Tombe princière du Ziwiye et le début de l'Art scythe*. – Paris, 1979; Луконин В.Г. *Искусство древнего Ирана*. – М., 1977. – С.20-25), на ранніх скіфських творах мотив є додатковим. На більш пізніх виробках зайці завжди трактувалися у дусі еллінського зооморфного мистецтва (Ильинская В.А. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII-VI вв. до н.э.)*. – К., 1975. – С.160, табл. II, 22; Погребова М.Н., Раевский Д.С. *Ранние скифы и Древний Восток*. – М., 1992. – С.147-148). Заєць асоціювався з ідеєю плодючості, звідси – символікою пір року. Йому ж приписувалося магічне значення у царині любовних чар. В античній міфології заєць був символом Діоніса, знаком нового життя (Шталь И.В. *Эпические предания Древней Греции*. – М., 1989. – С.126). Тварина відповідала водній стихії, вважався маркером «нижнього світу» й породжуючого початку (Кузьмина Е.Е. *Семантика изображений на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада // Искусство Востока и античность*. – М., 1977; Раевский Д.С. *Модель мира скифской культуры*. – М., 1985. – С.60-63).

108. Ильинская В.А. *Скифы Днепрового Лесостепного Левобережья*. – К., 1968. – С.111.

109. Островерхов А.С. *Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VII-III вв. до н.э.) // ССИА*. – 2005. – Т. 2. – С.247, Прим. 19.

110. Там само. – С.245-246, рис. 8, 4. Одна група дослідників вважає, що виробки прикрашали верхні частини возів та дишел. Інші вчені вбачають в наверхшх деталі шаманських інсигній (Іллінська В.А. *Про скіфські наверхшники // Археологія*. – 1963. – Т. XV; Болтрик Ю.В. *Бронзовые наверхшия скифских повозок // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.)*. – Тирасполь, 1997). На нашу думку, подібні штандарти прикрашали пересувні вози-святинища, верховними жерцями яких часто були військові зверхники.

111. Мелюкова А.И. *Краснокутский курган*. – М., 1981. – С.36-39. рис. 9; Черепанова Е.Н., Щепинский А.А. *Там, где пройдет Северо-Крымский канал*. – Симферополь, 1966. – С.75.

112. Бессонова С.С. *Образ собако-птаха в мистецтві Північного Причорномор'я // Археологія*. – 1977. – Вип. 27. – С.17; Погребова М.Н. *Грифон и его изображение в искусстве Северного Причерноморья в эпоху греческой колонизации: дисс. ... к.и.н.* – К., 1959 // *НА ИА РАН*, № 364. – С.362.

113. Болтрик Ю.В. *Бронзовые наверхшия скифских повозок // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.)*. – Тирасполь, 1997. – С.65.

114. Триптолем був героєм, якому Деметра подавала золоту колісницю з крилатими драконами та

пшеничні зерна. Мандруючи по ойкумені, Триптолем засіяв землю і навчив цьому заняттю людей. За свою праведність герой судить разом з Мінасом, Радамантом та Еаком померлих.

115. У Ригведі говориться про три іпостасі, сутності Агні: «В перший раз з неба народився Агні; в другий раз – від нас...; В третій раз – у водах...» (Ригведа. *Избранные гимны*. – М., 1972. – С.106).

116. Хазанов А.М. *Социальная история скифов*. – М., 1975. – С.44; Онайко Н.А. *Аполлон Гиперборейский // ИКАМ*. – М., 1977; Островерхов А.С., Охотников С.Б. *О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ*. – 1989. – № 2. – С.54-55, 64-66. рис. 2, 2; 4, 4. Тагіма-сада Геродот ототожнював з Посейдоном (Herodotus, IV, 59) – найбільш хтонічним божеством грецької релігії і перед усім – божеством плодючої води, не тільки морів, але й річок і взагалі всіх джерел. Вчені порівнюють Посейдона-Тагімасада з грецьким Ахіллою, іранськими Сенмурвом, Маздою та індійським Варуною (Литвинский Б.А. *Памирская космология // Страны и народы Востока*. – М., 1975. – Вып. 16. – С.255; Дюмезиль Ж. *Осетинский эпос и мифология*. – М., 1976. – С.220; Бессонова С.С. *Религиозные представления скифов*. – К., 1983. – С.50-53).

117. Беленицкий А.М. *Хуттальская лошадь в легенде и историческом предании // СЭ*. – 1948. – № 4; Артамонов М.И. *Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ*. – 1961. – Вып. 2. – С.77; Болтенко М.Ф. *HERODOTEANA. МАСП*. – 1962. – Вип. 4.

118. Zgusta L. *Personennamen griechischer Studter der nordlichen Schwarzmeerkuste*. – Praha, 1955. – P.141, 184, 197, 236-239; Бертельс Е.А. *История персидско-таджикской литературы*. – М., 1960. – С.37, 55, 60, 215; Грантовский Э.А. *Ранняя история иранских племен Передней Азии*. – М., 1970. – С.157-158; Хазанов А.М., Шкурко А.И. *Социальные и религиозные основы скифского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. – М., 1976. – С.46.

119. «У східній частині траншеї під насипом на «верхоземці» по бокам «проходу» – місця, який залишився не засипаним могильним викидом, були складені у двох кучах залишки двох цілеспрямовано зруйнованих возів, бронзові прикраси у вигляді наверхшників, нашивних бляшанок і деяких інших речей... В одній із куч... була «груда залізних вудил, що спеклися...», два кабанячих ікла, ...прикраси на кшталт гудзиків. Під цією ж кучею «у матеріку було 54 бронзових наконечників стріл» (Мелюкова А.И. *Краснокутский курган*. – М., 1981. – С.10).

120. Таку категорію знахідок фахівці називають «скарбами», «скарбами спорядження вершника», «дивними комплексами» тощо (Симоненко А.В. «Клады» снаряжения всадника II-I ст. до н.э.: опыт классификации и этнической интерпретации // *II Кубанская АК*. – Краснодар, 1993; Симоненко А.В. *Погребение у с. Чистенькое и «странные» комплексы последних веков н.э. //*

НАВ. – 2001. – Вып. 4; Щукин М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.э. – I в. н.э. в Восточной и Центральной Европе. – СПб., 1994. – С.97). Характерною рисою подібних комплексів є відсутність в них поховань. Використання до подібних комплексів терміну «скарб», є не зовсім правомірним. До скарбів входять прикраси, ювелірні вироби, монети, або ж продукція і сировина кланових груп ремісників. «Дивні комплекси» мають іншу структуру. Це «язичницькі ризниці»: сакральне, символічне призначення речей кидається у вічі (Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. – Одесса, 2000).

121. Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III в. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – 251 с.

122. Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С.19-26; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С.75.

123. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson // PZ.V.V. – 1913. – P.9-11, Abb. 6a; Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России. – Пг., 1914. – Т. 1. – С.31, рис. 8; Островерхов А.С., Отрешко В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986. – С.63-64, рис. 1, 3; 2, 2; Островерхов А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI-III в. до н.э.) // ССИА. – 2005. – Т. 2. – С.221, рис. 1, 3).

124. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Критический очерк отечественной теории колонизации. – К., 1966. – С.168-174.

125. Herodotus, III, 167; Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. – К., 1999. – С.171.

126. Подібне явище фіксується на первісній периферії (Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М., 1976. – С.166; Кубышев А.И., Нечитало А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991; Нечитайло А.Л. Особливості впливу металовиробництва Кавказу на Північне Причерномор'я за доби середньої бронзи // Археологія. – 1992. – № 2). Навіть поблизу рудників в Балкано-Карпатській ГМО поховання з аксесуарами металургійного виробництва або ж металообробного ремесла майже не зустрічаються (Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София, 1978. – С.283). Подібна картина спостерігається й у скифських могильниках та грецьких некрополях, розташованих поблизу поселень з розвинутим ремеслом. Можна назвати ще одну подібну знахідку. Це уламок стулки форми для відливання налобників у вигляді голівки грифона із кургану

біля с. Аксютинці (Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. – К., 1983. – С.131-132, рис. 31, 6). Традиція відроджується у VI-VII вв. н.е. у Поволжі, де в якості носіїв ливарної магічної майстерності діють дівчата-підлітки (Голубева Л.А. Девочки-литейщицы // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.31-32).

127. Техніка та технологія у структурі архаїчних організацій не мислилися в якості самостійного феномену (Кобзарь В.И., Сергеев К.А., Солонин Ю.Н. Методологические аспекты истории формирования технических наук // ВФ. – 1982. – № 11. – С.110-111). «Господарсько-виробничі функції... були не головними, навіть вторинними. В цей період ремесла вписувалися в іншу схему, побудовану перш за все на сакральних уявленнях, й співвідносилися із загальною космологічною схемою» (Иванов В.В., Топоров В.Н. Проблема функций кузнецов в свете семиотической типологии культур // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. Тарту. – 1974. – Т. 1 (5). – С.87). Виокремлення професії супроводжувалося встановленням особливої культової обрядовості. Кінцевий успіх залежав не тільки від навичок ремісників. Він забезпечувався магічною чистотою спорядження і матеріалів, виконанням заборон і допомогою божественних покровителів. Вся виробнича діяльність людей міфологічно осмислювалася (Шмидт Р.В. Металлургическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. – 1931. – Т. IX. – Вып. 8-10. – С.1; Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – С.68). Ремісники діяли в якості культурних героїв. З одного боку вони – борці проти темних хтонічних сил, здібні на те, щоб підкорити їх й використовувати на благо людей. Але вони одночасно і представники темного світу (Граков Б.Н. Ранний железный век. – М., 1977. – С.15-17; Граков Б.Н. Ранний железный век. – М., 1977. – С.120-124; Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. – М., 1986. – С.83; Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. – Новосибирск, 1988. – С.107; Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М., 1990. – С.95, 208, прим. 27; Кирилюк А.С. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф. – Одесса, 1986. – С.104-105).

128. Snegelova J. Gewinnung und Verarbeitung von Eisen im Hethitschen Reich im 2. Jahrtausend v.u.Z. // Ann. of the Napstyk Museum. Prague. – 1984. – Т. 12; Гиоргадзе Г.Г. Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хеттских клинописных текстов // Древний Восток. Этнокультурные связи. – М., 1988. – Вып. LXXX.

129. Ардзимба В.Г. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) // Древний Восток. Этнокультурные связи. – М., 1988. – Вып. LXXX. – С.273-274.

130. Петрунь В.Ф. О вулканических породах из эмпория борисфенитов на о. Березань // СА. – 1964. – № 3; Островерхов А.С. Развитие черной металлургии в античных городах Северного

Причерноморья // Очерки истории естествознания и техники. – К., 1988. – Вып. 35. – С.97.

131. Латышев В.В. Очерк греческих древностей: богослужение и сценические древности. – СПб., 1899. – С.10; Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979. – С.136.

132. Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992. – С.130, рис. 41; Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.428-429. Найбільш яскраво образ Гефеста-ремісника царського ойкосу в оточенні сакральних знарядь праці – горну, наковальні, молота та обленьок змальовано у XVIII пісні (Homer, II, II, XVIII, 368 ff), де він діє і як фетиш племені, і як повелитель вогню (Homer, II, 426; IX, 468; Homer, Od., XXIV, 71). Орфіки вбачали в Гефесті космічну силу у всій її фетишистській цнотливості. Він майстер і маляр, він же світло, вогонь та ефір. Він охоронець і всепожираючий демон (Шмидт Р.В. Metallurgическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. – 1931. – Т. IX. – Вып. 8-10. – С.62). Афіна Ергана, яка допомогла Прометею викрасти вогонь із кузні Гефеста. Особливою повагою богиня користувалася серед ремісників Афіні. У еллінів були свята, що присвячувалися Гефесту, Афіні Ергані та Прометею. В Афінах

популярним було ремісниче свято халкея. В Аттіці, де одна із філ мала ім'я Гефеста, свято відбувалося в останній день місяця піанопсіона (Шмидт Р.В. Metallurgическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. – 1931. – Т. IX. – Вып. 8-10. – С.65-66; Лосев А.Ф. Олимпийская мифология в её социально-историческом развитии // Уч. ЗМГПИ. – 1953. – Т. 72. – С.157-163). Можливо, на честь цього свята отримало свою назву Ягорлицьке поселення (Островерхов А.С. Рец.: Ольговский С.Я. Скифо-античная металлообработка архаического времени. – К., 2005 // СППК. – 2006. – Т. XIII). У Середземномор'ї були й інші свята, де Гефесту поклонялися разом з Афіною та Прометеєм – гефестії та прометеї. В Афінійській академії був жертвник, присвячений Прометею. Від нього починався біг до міста із смолоскипами. Біг із смолоскипами також проводився на панафінеях та гефестіях. Все це свідчить про тісний зв'язок Гефеста, Ергани та Прометея з культом вогню (Жебелев С.А. Афина и Афины // Записки коллегии востоковедов. – М., 1925. – Т. 1. – 275 сл; Лосев А.Ф. Олимпийская мифология в её социально-историческом развитии // Уч. ЗМГПИ. – 1953. – Т. 72. – С.53-133).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ В ЛІТЕРАТУРІ

АП –	Археологічні пам'ятки. К.
АСГЭ –	Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Л.
ВДИ –	Вестник древней истории. М.
ВИМК –	Вестник истории мировой культуры. М.
ВОКК –	Вісник Одеської комісії краєзнавства. Одеса.
ВФ –	Вопросы философии. М.
ДБ –	Древности Боспора. М.
ДП –	Древнее Причерноморье.
ДСПК –	Древности Степного Причерноморья и Крыма. Запорожье.
ЗВО РАО –	Записки Восточного отделения Российского Археологического Общества. М.
ЗІФ ОНУ –	Записки історичного факультету Одеського Національного університету. Одеса.
ЗОРСА –	Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. М.
ИГАИМК –	Известия Государственной академии истории материальной культуры. Л.
ИКАМ –	История и культура античного мира. М.
КБН –	Корпус Боспорских надписей. М.
КСИИМК –	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОАО –	Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса.
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР. М.
МНМ –	Мифы народов мира. М.
НАВ –	Нижеволжский археологический вестник. Саратов.
ПАВ –	Петербургский археологический вестник. СПб.
ПСА –	Проблемы скифской археологии. М.
ПСССП –	Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
РА –	Российская археология. М.
СА –	Советская археология. М.
САИ –	Свод археологических источников. М.
СППК –	Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. Запоріжжя.
ССИА –	Структурно-семиотические исследования в археологии. Донецк.
СЭ –	Советская этнография. М.
СЭПТ –	Свод этнографических понятий и терминов. Л.
ТДК –	Тезисы докладов конференции.
Тр... АС	Труды... Археологического съезда
Тр.ГИМ –	Труды Государственного исторического музея. М.
Тр. МАО –	Труды Московского археологического общества. М.
Тр.ЗС –	Труды по знаковым системам Тартусского государственного университета. Тарту.
Уч.ЗТУ –	Ученые записки Тартусского университета. Тарту.
Уч.ЗМГПИ –	Учёные записки Московского Государственного педагогического института. М.
АА –	Aribus Asie. Paris.
ESA –	Eurasia septentrionalis antiqua

IOSPE – Latyshev V. Inscriptionales antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini. Graecae et Latinae. SPb.
PZ – Prahistorische Zeitschrift.

Анатолій Островерхов Гребенніков Ю.С. Кіммерійці і скифи Степового Побужжя (IX-III ст. до н.е.). – Миколаїв: ІА НАНУ, 2008. – 192 с.: розширена рецензія та коментарі

У роботі критично і ґрунтовно проаналізовано нову працю відомого миколаївського археолога Юрія Гребеннікова. Для обґрунтування власної точки зору рецензент використовує широке коло джерел та літератури, що дало йому змогу визначити як позитивні риси, так і певні недоліки монографії.

Ключові слова: кіммерійці, скифи, рецензія, Побужжя, Анатолій Островерхов, Юрій Гребенніков.

Анатолій Островерхов Гребенніков Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX-III вв. до н.э.). – Николаев: ИА НАНУ, 2008. – 192 с.: расширенная рецензия и комментарии

В работе критически и основательно проанализирована новая работа известного николаевского археолога Юрия Гребенникова. Для обоснования собственной точки зрения рецензент использует широкий круг источников и литературы, что дало ему возможность определить как положительные черты, так и определенные недостатки монографии.

Ключевые слова: киммерийцы, скифы, рецензия, Побужье, Анатолій Островерхов, Юрій Гребенніков.

Anatoly Ostroverhov Grebennikov J.S. Cimmerians and scythians Steppe Pobuzhje (IX-III centuries B.C.). - Nikolaev: IA NANU, 2008. – 192 p.: the expanded review and comments

In article new work of known Mykolayiv archeologist Jury Grebennikova is critically and thoroughly analysed. For a reasons of own point of view the reviewer uses the broad list of sources and literatures that has enabled him to determine both positive features, and the certain lacks of the monography.

Key words: cimmerians, scythians, review, Pobuzhje, Anatoly Ostroverhov, Jury Grebennikov.

Рецензенти:

Симоненко О.В., д.і.н., професор

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 01.06.2009 р.